

Kovács Gergely

A berettyóújfalui zsidóság a második világháború után

A vidéki zsidóság történetének feldolgozásairól nagy általánosságban elmondható, hogy azokat egyértelműen a Holokauszt eseménye határozza meg. A Soát megelőző időszak vagyoni és részben jogi retorziói, majd az életben maradt zsidóság hazatérése, újrakezdése és eltűnése a vidék társadalmából általában csupán röviden, alig megemlítve szerepel az erről írott munkákban, a vészkorszak eseményeinek mintegy utóhangjaként. Jelen tanulmányomban a berettyóújfalui zsidóság eltűnésének ezen kevésbé kutatott forrásait mutatom be egy másik Hajdú-Bihar megyei várossal, Hajdúnánással párhuzamba állítva. A háború végeztével a helyi zsidók kis számban és családjuktól megfosztva tértek haza. Páran próbálták az életüket Berettyóújfaluban újratekinteni, de voltak, akik már soha nem tértek vissza szülőfalujukba. Egy részük őseik földjén, az akkori Palesztinában, a későbbi Izraelben igyekezett életét újjászervezni. A következőkben azok viszontagságairól szólok, akik az újratekintés reményében átmenetileg még maradtak, de később a kommunista diktatúra működését tapasztalva mégis elmentek.

Az élet újraindításának nehézségei

Arányait tekintve a vidéki zsidóság 75 százaléka esett áldozatul a háborús népiirtásnak, a trianoni határon belüli túlélők számát 190–220 ezer fő közé teszik.¹ Berettyóújfaluban az országos átlagot nagyjából leképezve az 1949-es népszámlálás szerint 221 fő,² más források szerint 246 fő³ lakott a korábbi, csaknem ezer fős zsidóságból. A deportálás előtti 981 személyből⁴ (más források szerint 1051,⁵ illetve 978⁶ főből) 654 fő volt a vészkorszak áldozata. Abban tehát jelentős különbség tapasztalható, hogy kiket és milyen időpontban vettek figyelembe, mint berettyóújfalui zsidó lakosokat. Voltak például olyan személyek, akik életvitelszerűen már nem Berettyóújfaluban éltek, de ottani születésűek voltak. Ez történhetett úgy, hogy az adott személynek házingatlana volt a településen, ahová be volt jelentve, de ő maga már máshol élt bérleményben, illetve úgy is, hogy berettyóújfalui születésű volt, de korábban elköltözött a településről, és olyan is előfordulhatott, hogy az illető még máshová volt bejelentve, de ő már Berettyóújfaluban élt és helyinek tartotta magát.

A zsidóság vidéki társadalomból való kiszakadásának legkönnyebben számszerűsíthető adatokat szolgáltató forrásai az anyakönyvek. Berettyóújfaluban szembetűnő az elterés 1939, az utolsó békeév 12 izraelita újszülöttjének száma, és a vallási hovatartozást

¹ Petri 2016.

² Halmos 2003. 35.

³ Neshet 2001. 19.

⁴ MNL HBML VI.31. 2. Deportálásra összeírt személyek névlistája, Berettyóújfalu.; Halmos 2003.

⁵ Neshet 2001. 97.

⁶ Neshet 2001. 19.

utoljára teljes évben feltüntető 1949-es év 6 zsidó gyermeke között.⁷ A csökkenő születésszám egyenes következménye a zsidóság megtizedelt népességszámának.

1950-től már a statisztikai kérdőmintákon sem szerepelhetett a vallás rovat.⁸ A hasonló méretű zsidósággal rendelkező megyei kontrolltelepülésnek választott Hajdúnánáson az 1939-es év 30 újszülöttjével szemben 1949-ben mindössze 8 gyermek születése volt bejegyezve.⁹

A drasztikus csökkenést a halotti anyakönyvek is jól tükrözik: amíg 1939-ben 13 halottja volt a helyi közösségnek, addig 1949-ben már csak 3 helyi személy szerepel.¹⁰ Hasonló volt a helyzet Hajdúnánáson is, ahol 1939-ben 15 elhunyt izraelita személyt jegyeztek fel, míg 1945 és 1949 között sosem haladja meg az évi 3 főt. A töredékére csökkent zsidóság veszteségének nyilvánvaló okait is jelzik az anyakönyvek: 1948-tól megjelennek a Holokauszt áldozatainak anyakönyvi bejegyzései is.¹¹ Berettyóújfaluban csak 1949-ben 130 bírói holtta nyilvánítás történt, halálozási helyként német lágereket, illetve Oroszországot megjelölve.¹² Oroszországból legfőképpen a munkaszolgálatban elhunytak hírei érkezhettek.¹³

A városi közigazgatási iratok betekintést nyújtanak a hazatérő zsidóság fogadtatásába, az élet újrakezdésének nehézségeibe, a civil és vallási közösségi élet elindításának fokozataiba. A visszatértekről 1945-ben felvett kérdőívek bemutatják a legtöbbször legyengült, beteg hazatérők kiábrándító anyagi helyzetét is, akiknek gyorssegélyként leginkább ruhákra, takarókra, ágyneműre volt szükségük. Az iratokban bepillantathatunk a hitközségi élet újraindításának körülményeibe, a hátrahagyott javak kezelésének kérdéseibe, a másoknak kiutalt házak visszaszolgáltatásának vitáiba, az elpusztult ingatlanok helyrehozatalának megindulásába. A széthurcolt ingóságok visszaszolgáltatását nehezítette, hogy az új tulajdonosok közt sok befolyásos tényező volt fellelhető.¹⁴

Igazoló bizottságok, nemzeti bizottságok szerepe

Az igazoló bizottságok irataiban kevés eséllyel található a zsidóságról szóló dokumentumok, mivel ebben az időben őket elviekben nem kellett igazolni. Inkább azokat a köz- és magánalkalmazottakat próbálták osztály- és ideológiai alapon szelektálni, akik már az előző rendszerben is felelős beosztásban voltak vagy a háború után szerettek volna pozícióba kerülni. Főként a háború előtti és alatti politikai nézeteiket, magatartásukat vizsgálták és leginkább a nagy helyi antiszemita (vagy annak bélyegzett személyek, esetleg szervezetek, egyesületek) voltak a célpontok.¹⁵

⁷ MNL HBML XXXIII.10.a. 10., 12. k.

⁸ MNL HBML XXIII.576.d. 1. d. 54/1950 eln.

⁹ Husvéth–Kovács 2019.

¹⁰ MNL HBML XXXIII.10.c. 7–8. k.

¹¹ Husvéth–Kovács 2019.

¹² MNL HBML XXXIII.10.c. 8. k.

¹³ Husvéth–Kovács 2019.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Husvéth–Kovács 2019.

A munkaszolgálatos túlélők 1944-ben tértek haza. A hadifogságból kényszermunka-táborba került, illetve a málenkij robotra elhurcolt hazatértek között azonban Berettyó-újfalui viszonylatában nem lelhetők fel túlélők a Népjóléti Minisztériumnak megküldött hazatért hadifoglyokról készült névjegyzékek alapján. Az tudvalevő, hogy a megváltozott politikai helyzet miatt a zsidóság elvi védettséget élvezett a szovjet kényszermunkatábo-rokba való elhurcolással kapcsolatban, azonban az is, hogy az oroszok számára ez nem számított olyankor, amikor éppen az előírt szintre fel kellett tölteni a küldendő transz-portok létszámát. Ilyenkor akár az utcán sétáló, szekérháton utazó előzetesen regisztrá-latlan járókelőket is begyűjtötték málenkij robotra.¹⁶

Ismert berettyóújfalui példák nincsenek a jelenségre, azonban Hajdúnánáson a málenkij robotra történő elhurcolások összekapcsolódtak a „zsidó bosszú” vádjával, azzal az állítással, hogy a szovjet katonákat zsidók kalauzolták az elhurcolások éjszakáján. A nemzeti bizottság ülésén az egyik tag megemlítette, hogy nem szerencsés, ha a városi rendőrség politikai nyomozói zsidók, mert ez alapot adhat a zsidó bosszú vádjának. Később a megállapítást tett tagot meghurcolták és az ügy nyomán ekkor már valóban életre kapó vádaskodás vezetett a helyi 1956-os atrocitásokhoz.¹⁷

A „zsidó bosszú” újkeletű vádja mellett az előítéleteket az is generálhatta, hogy az agrárjellegű helyi társadalomtól vallásában, szokásaiban, foglalkozásában és életmódjában eltérő zsidósággal szembeni addigi előítéletek mellé társult még egy új elem. A háború után az újonnan létrejött rendőrség személyi állományában jelentős számban feltűnő zsi-dók mellett a későbbiekben a hagyományos iparos és kereskedő foglalkozások mellett megjelentek az intézmények és vállalatok élén álló izraelita személyek, azaz sokan úgy érezhették, hogy a zsidóság azokon a területeken, életpályákon is teret hódít, ahol koráb-ban nem volt helyük. Igaz, főként azért jelentek meg más szakmákban, mert a számukra hagyományos kisipari és kereskedelmi szférából az államosítások során kiszorultak.¹⁸ A kommunista párt zsidó származású vezetői ugyanis tudták, hogy szükségük van a zsidó értelmiség szaktudására és tömegeik hűségére. Azonban azzal is tisztában voltak, hogy a szovjet vezetőik, a hazai párttársak és a társadalom egyes csoportjai antiszemita érzületűek, ezért el kellett fedniük a párt és politikai rendőrség elzsidósodását, ami ellentmondásos zsidópolitikát eredményezett.¹⁹

Berettyóújfaluban a hajdúnánásihoz mérhető eset nem történt, még úgy sem, hogy a nemzeti bizottság tagjai között voltak izraelita származású egyének Adler József, Kohn Imre, Stern Sándor és Székely Imre személyében. A nemzeti bizottság igazolási tevékeny-sége során egy helyi személy, Rafalszki Gábor azért nem kaphatott igazolást, mert egy szemtanú, Magyar János állítása szerint, aki „1933. évben a Hungária illatszergyár előtt jött el és ott beszélgettek Róth Ferenc és Schwartz Dezső, akik akkor a szociáldemokratapárt tagjai voltak és nevezett a csendőrségen ezen esetet feljelentette, amiért úgy tudja, hogy meg is verték őket. Ő is tagja volt a pártnak, tovább ment nehogy bajba kerüljön. [...] Határozat: nevezett nem igazolva.”²⁰ Ki-emelendő, hogy itt valószínűleg nem az nyomott sokat a latban, hogy a bántalmazott személyek zsidók voltak, hanem hogy a Horthy-rendszerben ellenzékieknek számítottak.

---

¹⁶ MNL OL XIX.C.11.

¹⁷ Vö. Völgyesi 2001.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Győri Szabó 1997. 94.

²⁰ MNL HBML XVII.15. 1. d. Jegyzőkönyv 1946. szeptember 24.

Dr. Fényes Pál sebészorvos ügyében, aki 1944. október 9-én a menekülése során műszereket, felszereléseket vitt el a kórházból, közvetve több ember halálát okozva, Adler József hozzászólásában a következőket mondta: „*ha nevezett bűnös, úgy is pusztulnia kell. Ha magyarok vagyunk, úgy viselkedjünk, így olyan súlyos esetekbe esünk, ami a múltban is nagyon súlyos volt.*” Ezzel szemben Kohn Imre, aki az igazoló bizottságnak is tagja volt, kiemelte, hogy „*a felszólalások mind mellébeszélések. Ezen a gyűlésen csak arra határozzunk, hogy továbbítja a nemzeti bizottság a jegyzőkönyvet vagy nem.*” A Dr. Fényes felé kialakult lincshangulatban végül helyben nem is döntöttek: „*a nemzeti bizottság a szavazat eredménye alapján az ügyet napirendről leveszi és utasítja a feljelentőket, hogy feljelentésükkel forduljanak közvetlenül a népjóléti miniszterhez.*”²¹

Kohn Imre egyik előterjesztésében „*Tardy György*²² *díszoklevelének visszavonása iránt*” szólalt fel, mondván „*nevezettről utca van elnevezve, mely meg lett változtatva*”. A szóban forgó mellett több utcát is átnevező határozat szerint „*Tardy György utca és Erzsébet utca helyett Szabadság út*” lett az új megnevezés.²³ A korábbi tag Tardy Györgyöt az újjáalakított adófelszámolási bizottság névsorából is kihagyták.²⁴

Ugyanakkor sokszor az Auschwitzot megjárt személyeknek sem volt könnyű igazolást szerezniük. Friedmann Antal például igazolást kért, „*Futura albizományos*” tevékenységet szeretett volna folytatni. Ügyében először a következő határozat született: „*Nevezett felhívandó, hogy igazolja a rendőrséggel az ellene indult eljárás eredményét.*”²⁵ Mikor ez megtörtént, meglepő módon a következő határozatban sem kapott igazolást: „*A községi nemzeti bizottság egyhangúlag hozott határozatával a politikai magatartás ellen kifogás nincs, azonban hatóság jogosítvány megadására, illetve megbízatására nem tartja alkalmasnak.*”²⁶ Az igazolások során az áldozati zsidó sorsok már nem számítottak annyira, csak a politikai magatartás, illetve, hogy folyik-e ellene valamilyen eljárás. Látszólag kevésbé hangsúlyos, de a társadalmi támogatottságot is figyelembe vették. Így történt ez a korábbi munkaszolgálatos Hercz Béla esetében, aki marhakereskedés, vágott- és élőállat kereskedési engedélye, valamint iparügyének felülvizsgálata tárgyában politikai magatartásának igazolását kérte. Kiss Mihály, Daróczi Lajos tagok elmondták: „*Nevezett ellen kifogás van, hogy fenyegetőzött, hogy az menjen a pénzért, akinek pofája van, ilyen ember nem érdemli meg, hogy iparjogosítványa legyen.*” Határozat: „*Hentes és mészáros ipara megbagyása javasolva, élő és vágott állatkereskedői nem. Mindenki a községben elégedjen meg egy iparral.*”²⁷

A zsidóságra, mint hivatkozási alapra a rendszernek addig volt szüksége, amíg le nem számolt a hatalom megszerzése szempontjából veszélyesnek tartott antiszemita, vagy annak bélyegzett szereplőkkel. A háború után maga a zsidóság sem eszmélt rá azonnal, hogy az ő kapitalizmusra szabott világnézetük nem illeszkedik a népi demokráciához.²⁸ Rákosi egyébként nem tartotta magát zsidónak, és ez a kommunista vezetőkre általában is jel-

²¹ MNL HBML XVII.15. 1. d. Jegyzőkönyv 1945. április 11.

²² Tardy György (1862–1949) földbirtokos a két világháború közötti Berettyóújfalu községének jeles személyisége volt. Museum.hu

²³ MNL HBML XVII.15. 1. d. Jegyzőkönyv 1945. június 6.

²⁴ MNL HBML XVII.15. 1. d. Jegyzőkönyv 1945. szeptember 14.

²⁵ MNL HBML XVII.15. 1. d. Jegyzőkönyv 1945. október 12.

²⁶ MNL HBML XVII.15. 1. d. Jegyzőkönyv 1945. október 26.

²⁷ MNL HBML XVII.15. 1. d. Jegyzőkönyv 1945. december 27.

²⁸ Szombat 1990.

lemző magatartás volt. Saját magát kommunistának és ateistának, felekezete szerint katolikusnak tartotta és mindig is ellentmondásosan tekintett a zsidóságra.²⁹ Ennélfogva „*a Rákosi-rezsim egyszerre volt antiszemita, filozsemita és mindkettő ellensége, illetve egyik sem – taktikai?*” és aktuálpolitikai igényeknek megfelelően.³⁰

1953 elején az aktuális moszkvai trendhez híven egy Rákosi-ellenes cionista összeesküvés elleni koncepciók per szervezése zajlott. Rákosi kijelentette, hogy csalódott a zsidókban, mivel azok „*az amerikai imperializmus pártolói*”.³¹ Amíg nem jött Moszkvából egyértelmű utasítás, addig még Sztálin 1953 márciusi halála után is folytatták a perek előkészületeit. A Magyar Jogász Szövetség részéről 1953 áprilisában Berettyóújfaluba küldött megkeresésben érdeklődtek, hogy a területükön „*működő ügyvédek között vannak-e*” olyan személyek, akik „*cionistáknak ismertek, vagy a Joint³² szervezettel tartott kapcsolatot*”. A válasz szerint „*azt, hogy a közösségben lakó ügyvédek közül, melyik tartott kapcsolatot a Joint szervezettel, vagy melyik volt tagja cionista egyesületnek, nem lehet megállapítani.*”³³ A rászoruló túlélőket ugyanis a JOINT támogatta. Viszont a legális cionista szervezeteket addigra már felszámolták, ekkor az illegális és inkább vélt, mint valós szerveződések felszámolása zajlott.³⁴ Ennek ellenére a cionizmus és a kommunizmus közti átjárhatóság, ha a diktatúra közepette burkoltan is, de hosszútávon fennmaradt. A nyugati világba való kivándorlás pedig főként azokat vonzotta, akik identitásuk megélését a nagy liberális hagyományokkal rendelkező országokban kívánták megvalósítani.³⁵

A nemzeti bizottságok irataiban jól dokumentált a hazaérkezés, a segélyezés, az élet újrakezdésének néhány mozzanata. Az igazoló bizottságokhoz hasonlóan szintén ideológiai és osztályalapon a nemzeti bizottságok igazolták többek közt az iparendeléért, hadigondozási ügyben, katonai ügyben és a névmagyarosítási ügyben folyamodókat. A háború utáni korszak jellemző túlélési stratégiája volt, hogy sokan igyekeztek megszabadulni a külvilág számára zsidóságukat leginkább eláruló ismertetőjegyeik egyikétől: a nevüktől.³⁶ Utóbbira példa, hogy Hirschmann Sándor névmagyarosítása ügyében kért és kapott politikai magatartásáról igazolást.³⁷

A jellegzetes zsidó nevek magyarítására Hajdúnánáson is akadtak példák. Az anyakönyvekből kiderül például, hogy Elbogen Lajos 1945-ben „Nánási”-ra magyarosított, de nem volt könnyű szabadulni a múlttól. Mikor 3 év múlva gyereke született, az anyakönyvben az apa nevével – biztos, ami biztos – az Elbogen nevet is feltüntette az anyakönyvvezető.³⁸

Mivel a névváltoztatást nem helyben kérelmezték, ilyen jellegű beadványra a megyei levéltári anyagokban ritkán lehet bukkanni. Mivel a nevet változtatók az esetek többségében megtartották korábbi keresztnévüket, így amennyiben a lakcímük megegyezett a de-

---

²⁹ Pelle 2020.

³⁰ Révész 1996.

³¹ Petri 2016.

³² American Jewish Joint Distribution Committee: Nemzetközi zsidó segélyszervezet.

³³ MNL HBML XXIII.576.d. 1. d. 57/1953. Tük

³⁴ Petri 2016.

³⁵ Stark 1995. 90.

³⁶ Husvéth–Kovács 2019.

³⁷ MNL HBML XVII.15. 1. d. Jegyzőkönyv 1945. szeptember 14.

³⁸ Husvéth–Kovács 2019.

portálásra összeírt személyek listáján találhatóval, akkor beazonosíthatóvá vált a névváltoztatott személy. Berettyóújfaluban Weisz Tibor és testvére Weisz József vezetéknevüket Hámorira változtatták.

A kommunizmus időszakának jellegzetes vonása volt a „lekáderezés” intézménye. A felsőoktatásba jelentkező diákok, áthelyezésre, előléptetésre várók, de sok esetben még a gépjárművezetői jogosítvány letételére jelentkezők is számíthattak arra, hogy rákérdeznek az előéletükre (vagy szüleik előéletére), a rendszer iránt mutatott hozzáállásukra. A módszer igazságtalansága főként abban érhető tetten, hogy az illető, akit a párt illetékes szervei ellenőriztek, véleményeztek, és sok esetben a további életét befolyásoló döntést hoztak, semmit nem tudott a feje fölött zajló levélváltásokról, amin adott esetben a további sorsa múltott, abba semmilyen beleszólása nem lehetett, semmiféle jogorvoslati lehetősége nem volt. Az ilyen típusú eljárás szinte automatikusnak volt tekinthető. Az alábbiakban egy ilyen esetre hozok példát, melyről elmondható, hogy csupán a munkáltató és a pártszerv közti levélváltást ismerjük, a bennük foglalt javaslatok megvalósulása, az eset végkimenetele viszont nem ismert, mindenesetre sejthető.³⁹

1952-ben az ekkor már Hámori Tibort foglalkoztató Agrimpex Mezőgazdasági Kereskedelmi Vállalat a Berettyóújfalui Községi Tanács elnökétől kért alkalmazottjuk apjáról, Weisz Hermannról káderjellemezést politikai és gazdasági munkájával kapcsolatban.

A Tanács jellemzésében a következőket írta: „*Hámori Tibor volt berettyóújfalui lakosnak apja Weisz Hermann, aki községünkben Mátyás út 7. szám alatt lakott, termény-, fűszer-, só-, és egyéb cikkek nagykereskedése volt, 20–25 munkást dolgoztatott, azokat kiszákmányolta, és nem fizette meg rendesen, alkalmazottaival rosszul bánt és a fia is azt látta tőle, így tehát Ő is a kiszákmányolás szellemében nevelkedett. A nevezett családjának a baráti köre természetesen nagykereskedők, kulákok és egyéb kiszákmányolókból tevődött össze. A nevezettnek fontosabb állásba való behelyezését nem javasoljuk a fenti okok alapján.*”⁴⁰

A következő jellemzésben szerepel a Konrád Györgyöt Budapestről történő hazatérésében segítő⁴¹ Varga Zoltán, akiről szintén egy negatív ajánlólevelet találhatunk: „*Községi tanács Végrehajtó Bizottsága ezennel javasolja Varga Zoltán berettyóújfalui Kossuth út 7. hrsz. alatti lakosnak fényképész iparendelvényének a megvonását, mivel a nevezett a felszabadulás előtti időben tudomásunk szerint a Nyilaskeresztes Pártnak volt a tagja az üldözött zsidók vagyonait hordta össze, azoknak elburkolásában tevékenyen részt vett, illetve mint besúgó működött, a politikai beállítottsága a nevezettnek olyan, amelynek értelmében nem érdemli meg, hogy a Népköztársaságunk iparigazolvánnyal lássa el.*

A nevezett kupeckedéssel foglalkozik, spekuláns egyén nagyfokú kapitalista hajlamokkal, jobboldali beállítottságú barátai vannak, rokonai és baráti köre kulákok és a letűnt rendszer fasiszta beállítottságú jobboldali elemei, akik a nevezettnél összegyövegyeket tartanak és nem egy esetben volt a nevezett műhelye a községben egy-egy rémbírnek a kiinduló pontja. [...] A fentiek alapján a nevezett iparigazolványának a megvonását véleményezzük és javasoljuk.”⁴²

³⁹ Husvéth–Kovács 2018. 109.

⁴⁰ MNL HBML XXIII.576.d. 1. d. 74/1952. biz.

⁴¹ Konrád 2012. 99–102.

⁴² MNL HBML XXIII.576.d. 1. d. 82/1952.

Konrád György visszaemlékezésében felidézti, hogy „Varga Zolti” az író születésétől kezdve készített fotókat róla, majd a közös hazautazásról is írt: „örültem Zolti kedvességének, ha rémlett is, hogy tavaly még a német győzelmet várta.”⁴³

Korábban szó esett róla, hogy a hadisegélyezetteknek is igazolniuk kellett magukat, és külön érdekesség, hogy 1946-ban a hadisegélyezettek könyvébe bejegyezték Weisz Mártonnét, akinek a férje feltehetőleg munkaszolgálat végzése közben eltűnt, Rosenberg Ernőné Haás Ilonát, akinek a házastársa szintén így halt meg,⁴⁴ ő maga pedig Auschwitzban hunyt el. Mivel azonban a holtta nyilvánítások később történtek, ezért segélyezettnek jelölték meg. Ugyanígy bejegyezték a túlélő négy gyermekes Frankel Dávidné sz. Blum Máriát, akinek a férje⁴⁵ Auschwitzban hunyt el.⁴⁶

A nemzeti bizottság az igazolás kiállításához gyakran tanúk bevonását is kérte. Ilyen volt 1947-ben dr. Kovács Gábor egykori rendőrtiszt háborús és népellenes bűnügye. A Bihar vármegyei illetékességű személyről a debreceni gettóban elkövetett visszaélések kapcsán vettek fel jegyzőkönyvet Ungár Jenő nyugalmazott debreceni bankigazgatótól, a zsidó tanács volt elnökétől és dr. Magyar Simon debreceni gyakorló ügyvédtől, a zsidó tanács volt elnökhelyettesétől, akik igyekeztek kimenteni a vádlottat. Ungár Jenő: „Nem csak segíteni igyekezett zsidó híveimen, hanem maga is tevékeny részt vett abban, hogy akin lehetett egyénileg is segítségünk. Segített az élelmezés körül, és segített menteni az árja párokat és a külföldi zsidók megmentését is. Karhatalom igénybevételével mentette meg a németek elől. Tiszta kezű ember volt, minden olyan állítás, amely őt szabálytalanságokkal vádolja, – rágalom. [...] dr. Kovács ellen semmi gyanú nem merült fel, de több ízben is segített kiharozni a kémelhárítótól az oda szállítottakat. [...] a téglagyárban nem is ténykedhetett. A gettóban ismétlem semmi szabálytalanság nem történt. [...] és azt ballottam amikor mondotta »nekem jogom van kiabálni, de nektek senkít sincs jogotok megütni.« Ezzel kapcsolatban elmondom még a következőket: a Téglagyárból bejött egy SS katona s tőlem kért bikacsököt, valóságilag azért, hogy ezzel híveimet püfölbesse, én azonnal jelentettem Kovács fogalmazónak az esetet és kértem az intervencióját, mire dr. Kovács előttem mondta meg az SS katonának, hogy a kért bikacsököt nem kapja meg, de figyelmezteti, hogy ha egy zsidóhoz hozzá mer nyúlni, kitapossa a bélit.”⁴⁷

Dr. Magyar Simon a jegyzőkönyvbe az alábbiakat nyilatkozta: „Addig, amíg ő a gettó parancsnokságát átvette nagyon kellemetlen helyzetben voltunk, mivel semmi sem volt megengedve és az élelmezési viszonyok a lehető legrosszabbak voltak. Amint a parancsnokságot átvette, intézkedett, hogy kenyér, zöldség, burgonya és egyéb élelmiszerek akadálytalanul kerüljenek be a gettóba, sőt ez irányban ő maga is eljár a városnál. A bánásmódot illetően semmi panaszunk nem volt. Minden jelentett sérelmet megvizsgált és orvosolni igyekezett. [...] egyetlen esetben sem tapasztaltam, hogy bárkivel szemben is indokolatlanul keményen, különösen gorombán bánt volna. Az egyenesen nem felel meg a valóságnak, hogy a rendőr legénységet a puskatus használatára utasította volna. [...] Valótlan az is, hogy a kórház kiürítésnél részeg prostituált rendőrségi őrizetes nőek működtek volna közre. Ezt a zsidó tanács maga végezte [...] Valótlan minthogy Ungár Jenő kezébe akár zacsokban, akár e nélkül aranyak kerültek volna és ő ezeket Kovács Gábornak adta volna át. Az ékszerek felkutatása nem a rendőrség, hanem a pénzügyőrség és a kémelhárító szerepéhez tartozott. A kémelhárító vitette el embereinket a kórházból és a Téglagyárból, hogy az elrejtett ékszerek tekintetében vallomásaikat kiforszírozzák belőlük. Arról

---

⁴³ Konrád 2012. 100.

⁴⁴ Central Database of Soah Victims' names: Rosenberg Ernő

⁴⁵ Central Database of Soah Victims' names: Frankel David

⁴⁶ MNL HBML V.612.d. 17. k. Hadisegélyezettek könyve.

⁴⁷ MNL HBML XVII.1. 1946.Nü.1182/3.sz.

*tudomásom van, hogy egyes lefogottak érdekében Kovács Gábor a pénzügyőrségnél interveniált. Az iskola udvarán volt üzletben tárultuk az élelmiszereket, ezek között a lisztet is. Ennek felhasználása, mikénti kiosztása tekintetében Kovács Gábor semminemű ténykedést nem fejtett ki, azt teljesen a zsidó tanácsra bízta. Valószínű, hogy valamikor is az üzletből valamit is elvitt volna. [...] Végül még megemlítem, hogy tudomásom szerint a zsidóknak a debreceni gettóban volt viszonylagosan a legjobb dolguk, mert míg a többiben verések és pofozások napirenden voltak, itt ez szigorúan tiltva volt.*⁴⁸

A fentiekből látható, hogy a gyanúba keveredett személyek tevékenységét igyekeztek objektíven kivizsgálni, hogy elejét vegyék a koncepciój jellegű ítélezésnek és a fals híreszteléseknek.

Házállamosítások

A korábban említett Hámori Tibornak nemcsak az új élete elindításával akadtak nehézségei, de testvérével, Józseffel közösen birtokolt Dózsa György u. 37. és 56. sz. alatti ingatlanait is államosították. Szintén ebben az időben zajlottak ugyanis az 1952/4. tv. szerint a házállamosítások.

*Az indoklásban az állt, hogy „nevezettek lakásai az egyik 2, a másik 4 szobából áll, a tulajdonosok foglalkozása nagykereskedő volt, a lakásban nem laktak benne és állandóan bérbe van adva, és mivel a fentiekén kívül még a községben van egy másik, illetve harmadik lakásuk is, vettük fel az államosítandó lakások közé. A nevezett államosítandó lakások a Dózsa 56 és 58 hrsz. alatt vannak.”*⁴⁹

Az újonnan létesítendő, vagy bővülni kívánó szocialista üzemek, üzletek, termelőszövetkezetek számára a település főutcáján igyekeztek minél több ingatlant államosítani. Az 1952-ben történt házállamosítások során egy ingatlan akkor számított lefoglalandónak, ha az, „*mint bérbe adott ház, mint tőkésék [...] háza, mint dolgozók 6 szobásnál nagyobb háza, mint dolgozók harmadik vagy ennél több háza, mint kárpáros vagy kiskereskedő háza, mint dolgozó paraszt 6 szobásnál nagyobb, vagy harmadik háza, mint kulák ház*” került az államosítási jegyzékbe.⁵⁰

Olyan is előfordult, hogy még az 1944-es ingatlanelkobzások idején elkobzott ingatlant államosítottak ismételtén, a jogos tulajdonosnak és/vagy örökösöknek történő jogos visszaszolgáltatás után. Így váltak a helyi zsidó ingatlantulajdonosok faji alapon üldözöttekből osztályalapon kizsákmányoló burzsoá ellenségévé.

A megyei tanács iratanyaga is tartalmaz a zsidóság életére vonatkozó forrásokat. A házállamosítások elleni fellebbezések között találkozhatunk helyi izraeliták beadványaival is, akik lakásaik elvétele ellen tiltakoztak, nemegyszer a kivándorlást helyezve kilátásba kérésük elutasítása esetén. Megjegyzendő, hogy az addigi megpróbáltatásaikra való hivatkozás általában nem lágýtotta meg az elbírálók szívét.

Az államosítási jegyzékbe felvett ingatlanokkal kapcsolatban tehát többen fellebbezéssel éltek, így Kovács Mihályné sz. Feldmann Magda végrehajtó bizottsághoz írt kérelmében a következőket hozta fel az államosítási határozat ellenében: „[...] tudomásomra jutott,

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ MNL HBML XXIII.576.d. 1. d. 74/1952. biz.

⁵⁰ MNL HBML XXIII.6.c. 9. d. 170/1952.

hogy Berettyóújfaluban a Dózsa György utcán a Nyíri malommal szemben három szobás beltelkes lakóházamat államosították. Ez ellen [...] indoklásul legyen szabad előterjesztenem a következőket: Más ingatlanomat a rendelet a. pontja⁵¹ alapján hozták javaslatba. Ez azonban mindenképpen téves. Először azért, mert kis magánházzról van szó, másodszer azért, mert a rendelet 2 §-a⁵² nekem mentességet biztosít. Én ugyanis több, mint egy esztendeje magán dolgozó vagyok, aki a fizetésemből élek és a házam mindössze három szobából áll. Annak igazolására, hogy dolgozó vagyok, mellékelem annak a gyárnak az értesítését, [...] amelynél munkát vállaltam.”⁵³

Feldmann Magda még igazolást is nyújtott be budapesti munkahelyétől, a Szállítóberendezések Gyáratól dolgozói státuszát igazolandó: „Kérésére igazoljuk, hogy vállalatunknál 1951. évi február hó 5.-e óta, mint munkabeíró van alkalmazásban. Havi fizetése 506.-Ft. +21%. Jelen igazolást kizárólag házingatlan kezelés céljából adjuk ki.”⁵⁴

Az ügyirat külső borítóján a ceruzás elintézés-tervezetben feltüntették, hogy: „A nevezett a lakásba nem lakik, haszonbérbe van adva.” Már ez alapján is elutasították volna kérelmét, de az iratok mellett fennmaradtak azok a kis ceruzával írt cetlik, amire az eredendő ideológiai indokok voltak feljegyezve. Jelen esetben: „férje fa nagykereskedő, terménykereskedő [...] 6–8 alkalmazottat tartott. Dolgozók nem voltak.”⁵⁵

A következő fellebbezésben ez előbbi példában szereplő hölgygel megegyező leánykori nevű Friedmann Miklósné Feldmann Magda, illetve két testvére, Fuchs Mártonné Feldmann Anna, illetve Bihari Ernőné Feldmann Zsuzsa volt érdekelt. Ők beadványukban azt kérték, hogy mivel mindhárman egyenlő arányban tulajdonosok, ennek „természetes következménye, hogy egy-egy tulajdonosnak a része még három lakószobából álló házingatlant sem tesz ki” az összesen kilenc szobás ingatlanban, „ennek következtében házingatlanunk nem volna állami tulajdonba vehető. Ezenkívül tisztelettel alulírott Bihari Ernőné Feldmann Zsuzsa köztudomásúan fizetésből élő tisztviselőnek dolgozónak vagyok a törvényes felelőse, akinek a rendelet [...] szerint mentesség jár. Ezek az indokok vonatkoznak az a. pont alapján ígénybe vételre. A [...] felsorolás közül melyiket vonatkoztatta reánk a helybeli végrehajtó bizottság. Lehet, hogy azt, hogy én tisztelettel Bihari Ernőné háborús és népellenes bűncselekmény miatt el lettem ítélve. Ha ez az ok, akkor az egy nagy tévedés, mert [...] hiteles közjegyzői másolatban mellékeltem népjegyzéki végzés tanúsága szerint ellenem még a nyomozás is meg lett szüntetve, nem hogy meg lettem volna büntetve. [...] mi szerencsétlen deportáltak voltunk, akiknek a férjei a deportálásban veszítették életüket. Tisztelettel: Feldmann Anna, Zsuzsa és Magda.”

Azonban a kérelem feltehetőleg nem hatotta meg a hatóságokat, mivel az elintézés-tervezetben az szerepelt, hogy: „Nevezett személynek 9. helyisége van még haszonbérbe [...] kiadva”, az ominózus kis cetlin pedig megjelent az osztályellenségre utaló retorika: „Atyja

⁵¹ „A jelen törvényerejű rendelettel összes alkatrészeikkel és tartozékaikkal együtt állami tulajdonba vétetnek: a) mindazok a magántulajdonban álló házingatlanok (lakóházak, villák, öröklakások, üzletházak, üzembházak, raktárak stb.), amelyeket vagy amelyeknek egyes részeit bérbeadás útján hasznosítják,” (1952. évi 4. törvényerejű rendelet egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről)

⁵² 2.§ (1) „Nem kerül állami tulajdonba a dolgozóknak, így a bérből, fizetésből élőknak, egyéb szellemi dolgozóknak, alkotó művészeknek, kisipari termelőszövetkezetek tagjainak, nyugdíjat élvezőknek egy, legfeljebb hat lakószobából álló házingatlana.” (1952. évi 4. törvényerejű rendelet egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről)

⁵³ MNL HBML XXIII.6.c. 9. d. 8091-36/1952.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

nagykereskedő, 9 helyiség, nem laknak benne, bérbe adva.⁵⁶ Látható, hogy jelen jogszabály esetében nemcsak a jogalkalmazók vettek a jogszabályból azt és úgy figyelembe, amire a céljaik elérése érdekében szükségük volt, hanem már magát a jogszabályt is úgy alkották meg, hogy az „*megszüntesse a volt uralkodó osztályhoz tartozó elemek házingatlanból eredő, munka nélkül szerzett jövedelmét.*”⁵⁷

A Dózsa György u. 76–78. sz. alatti ingatlanokat Fodor László és András testvérpártól államosították.

Fodor László fellebbezésében kiemelte, hogy a nyolc szobás ingatlan, „*mely fél tulajdonom, nem esik legjobb tudomásom szerint az államosítás hatálya alá. Erre bizottság szállt ki és megálapított, hogy ez a fél ingatlan tulajdon, dolgozó lévén nem tartozik az államosítás hatálya alá.*”

Fellebbezését már eleve azzal terjesztették be, „*hogy a VB annak elutasítását javasolja annál is inkább, mivel a nevezett nagykereskedő tőkés volt, aki több munkással dolgoztatott, azokat kizsákmányolta, mint politikailag megbízhatatlan egyént a jelenlegi munkahelyéről is menesztették. Az ingatlan államosítását javasoljuk.*”⁵⁸

A már említett lekáderezéseknek köszönhetően, ha valakit nem igazoltak vissza dolgozóként, esélye sem volt megtartani a házat. Fodor László és András ingatlanait is például már az 1600/1944. M. E. sz. rendelet⁵⁹ értelmében államilag lefoglalták, majd a koncentrációs táborból hazatérve visszakapták, majd 1952-ben ismét államosították tőlük.⁶⁰ Mivel ezek az ingatlanok a település főutcáján helyezkedtek el, így gyakran nemcsak lakóházként, hanem üzlethelyiségként, illetve nagykereskedelmi telephelyként is funkcionáltak. Így a tulajdonosokat mikor vagyonukból kiforgatták, egyben létalapjuktól is megfosztották, ellehetlenítve ezzel a gyakran korábban polgároknak számító személyek ekkor már kispolgári életét is.

A kézírással írt feljegyzésben olvasható a rövid hivatkozás: „*államosítva, fellebbezés elutasítva, 1. §. (1) b. pont nagykereskedő.*” Itt valóban nem kellett sokat mérlegelni a jogalkalmazóknak, mivel a törvényerejű rendelet nem hagy kétséget a végrehajtás felől: „*[...] állami tulajdonba vétetnek [...] a tőkések, egyéb kizsákmányolók és a megdöntött társadalmi rendszer népelnyomó elemeinek házingatlanai, abban az esetben is, ha azokat nem bérbeadás útján hasznosítják.*”⁶¹ Vagyis a tulajdonos akár benne is lakhatott az ingatlanban – mint ahogy jelen esetben történt –, akkor is megfosztották tőle.⁶²

Konrád György írói munkásságába öntött elbeszélte élményei fontos vázát jelentik jelen tanulmánynak is. Szülői házat édesapjától ebben az időben szintén államosították és a megyei tanács irataiban a Berettyóújfalura vonatkozó fellebbezések közt található Konrád József fellebbezése, aki mentességét dolgozói státuszával próbálta igazolni: „*törvényerejű rendelet 2. § 1. pontja előírja, hogy nem kerül állami tulajdonba a dolgozóknak, így a fizetésből élőknek legfeljebb 6 lakószobából álló házingatlana. Én a csatolt [...] igazolás szerint a Vas és edény bolt központja budapesti Nemzeti Vállalatnak 1950. szeptember 23-ától állandóan fizetéses alkalmazottja vagyok. A lakás [...] 1 üzlethelyiségből és 5 lakó szobából áll. Tehát összesen 6 helyiségből, ami*

⁵⁶ MNL HBML XXIII.6.c. 9. d. 8091-20/1951.

⁵⁷ 1952. évi 4. törvényerejű rendelet egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről

⁵⁸ MNL HBML XXIII.6.c. 9. d. 8092-1/6/1952.

⁵⁹ 1600/1944. M. E. Rendelet a zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában

⁶⁰ Hajdú-Bihar Megyei Kormányhivatal Földhivatali Főosztály Földhivatali Osztály 1. Berettyóújfalu. Telekkönyvi betétek 1886–1960.

⁶¹ 1952. évi 4. törvényerejű rendelet egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről

⁶² MNL HBML XXIII.6.c. 9. d. 8092-1/6/1952.

az állami tulajdonba vételnél figyelembe jöhet. Mint hogy nekem más háziingatlanom nincsen, bár óvatosságból ezt a körülményt kötelességszerűen bejelentettem a Tanácshoz, mégis az a helyzet, hogy ezt az ingatlanomat fentiekre tekintettel állami tulajdonba venni nem lehetett volna, így kérem azt az állami igénybevétel alól mentesíteni.”

A Hajdú-Bihar Megyei Tanács részére az ügyet a következő megjegyzéssel továbbították: „A nevezett a lakásba nem lakik, haszonbérlet útján hasznosítja.” A kis cetlire pedig fel volt jegyezve, hogy „*vasnagykereskedő volt, 4–5 segéd és 3 más alkalmazott*”. A hatalom részéről némiképp ellentmondásos, hogy a haszonbérletre hivatkozva államosították az ingatlant, miközben a bérlők ekkor már nem meglepően az állami szektorból kerültek ki: a Hajdú-Bihar Megyei Népbolt Berettyóújfalu bérelte a földszinti üzletet és a pinét, míg a Magyar-Szovjet Társaság az 5 lakószobát.⁶³ A háborút megelőzően a korban impozáns emeletes épület a hitközség előjárói szerint egy méternél többet foglalt el, mint jogos lett volna abból a szolgálmi útból, ami a telek mögötti zsinagóghoz vezetett. A kúriáig vitt pert végül Konrád József nyerte.⁶⁴ De arra valószínűleg egyik fél sem gondolt, hogy pár évvel később az ÁFÉSZ Konrád József vaskereskedő üzlettel egybeépített lakóházában alakít ki vasboltot, a zsinagóga pedig a vasraktár funkcióját látja majd el mintegy fél évszázadon keresztül.⁶⁵

Kisipartalanító iparkodás

Az 1946-ban bemutatott iparigazolványokról készült berettyóújfalvai járási iparlajstrom alapján több iparáról lemondott személyt találhatunk, de sok a „*visszavonva*”, „*törölve*”, „*meghalt*”, „*elköltözött*” rovat is. A Holokauszt folyamán elhunytakat a bírósági holtta nyilvántartás után tudták csak törölni az iparosok nyilvántartásából, aminek a zöme a negyvenes évek második felében megtörtént. Például Reich József üvegező-képkerepezőt is csak 1948-ban jegyezték be, mint elhunytat.

Nem sokkal később az élők is távoztak az iparból. A hazatért munkaszolgálatosok, túlélők lassan talpra álltak, a városi közigazgatási iratokból képet kaphatunk a zsidó kereskedők, iparosok üzleteik újraindításához szükséges kölcsöneiről, az árubeszerzéseknél, a települési közbeszerzéseknél való megjelenésükről.⁶⁶ Ez a felfutás legjobb esetben is 1950-ig tarthatott, amikor is a hatalom államosította a kereskedést, a házat és a műhelyt is. Jól látható volt a tendencia főleg azon zsidó társadalom számára, amely már átélt egy kimondottan ellene irányuló jogfosztó stratégiát 1944-ben. Ez volt a második csapás, amely a berettyóújfalvai zsidó közösséget el is tüntette. A helyi zsidó üzlettulajdonosok egy része már 1949-ben kiírta üzlete, műhelye ajtajára, hogy „*Rögtön jövök*”, aztán kiment a falu szélére, és ott felszállt egy teherautóra.⁶⁷

---

⁶³ MNL HBML XXIII.6.c. 9. d. 8091-20/1952.

⁶⁴ Konrád 2012. 130.

⁶⁵ Topotéka, Berettyóújfalu, Zsinagógabelső (fotó) 1999.

⁶⁶ Husvéth–Kovács 2019.

⁶⁷ Konrád 2012. 120.

Összegzés

Bár nem berettyóújfalu irategyüttes, de a zsidóság háború utáni történetéhez, és a megyéből való eltűnéséhez adalékul szolgálhat a Magyar Cionista Szövetség Hajdúböszörményi Szervezetének iratanyaga. A háború előtt vidéken nem túl jelentős cionizmus ideológiája is háttérrel adott a zsidóság kivándorlásához, a további üldöztetésektől féltő zsidóság érdeklődése érthetően fordult a formálódó zsidó nemzeti otthon felé. A fond néhány jegyzőkönyv mellett főleg prospektusokat, propagandaanyagokat tartalmaz, melyek a vonzó és modern Palesztina képét voltak hivatva sugallni.

A kommunista hatalomátvétel után a létszámában és gazdasági erejében is megfogyatkozott zsidóság életterét tovább korlátozta az államosítás, elsősorban a magánvállalkozások felszámolásával. Izrael megalakulásával emelkedett a kivándorlási szándék, újabb tömeges kivándorlásra azonban csak 1956-ban nyílt lehetőség, melynek nyomán sok vidéki városhoz hasonlóan Berettyóújfalu zsidó közössége a helyi hitélettel együtt gyakorlatilag megszűnt. Valószínűleg így történt ez a megye több más településén is. Hajdúnánás vonatkozásában a tanácsi korszak iratanyaga csupán a helyi zsidóság végnapjairól tanúskodik. Az 1956. októberi események utóéletén kívül már csupán olyan eseményekről találhatunk forrásokat, mint a hitközség egykori imaháza és fürdője, mint gazdátlan ingatlanok átadása a Fa- és Fémipari Ktsz. számára. A hajdúnánási zsidó hitközség 1957. áprilisában testületileg az Izraelbe való kivándorlás, és a hitközség feloszlata mellett döntött, ezzel a zsidóság az 50-es évek végére megszűnt létezni.⁶⁸

Konrád György napjainkra objektívvé szelídült megállapítását idézve: „[...] a zsidó polgárság, majd a maradvány kifosztása államosítás útján nem volt semmilyen érzelmes lepellet eltakarható. A falu eltávolította zsidó polgárait, mindenüket a magáénak tekintette, idegeneket tett a házaikba, udvaraikra, és hanyagul kezelte a kényyszerörökséget. Most kezd rájönni arra, hogy apám és a többiek díszére váltak, s hogy ezekkel az emberekkel lehet példálózni, lassacskán tiszteltreméltó hagyomány lett az eltűnt zsidó polgárokból. Ezeket a kisajátításokat, államosításokat egykor az apám rablásnak nevezte, nem vitatkoztam vele.”⁶⁹

⁶⁸ Husvéth–Kovács 2019.

⁶⁹ Konrád 2012. 143.

Gergely Kovács

The Jews of Berettyóújfalu after the Second World War

The elaborations of the history of rural Jewry in general can be claimed to be clearly defined by the Holocaust.

The property and partly legal retaliation of the pre-Soa period, followed by the return, resumption, and disappearance of the surviving Jewry from the rural society, is usually only briefly mentioned in the works written about it, as an aftertaste of the events of the emergency.

In this study, I present these less researched resources of the disappearance of the Jews from Berettyóújfalu, comparing it with another Hajdú-Bihar county town, Hajdúnánás. At the end of the war, a small number of local Jews returned home deprived of their families. A few tried to restart their lives in Berettyóújfalu, but there were others who never returned to their birthplace. Some of them tried to reorganize their lives in the land of their ancestors, then called Palestine, later Israel.

In my study, I am talking about the vicissitudes of those who stayed for a while in the hope of a new beginning, but later, having experienced the communist dictatorship, left.

Források

Levéltári források

MNL HBML	Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú Bihar Megyei Levéltára
V.612.d.	Berettyóújfalu Nagyközség iratai. Adóügyi iratok.
VI.31.	A M. Kir. Debreceni VI. Csendőrkerület 6. Nyomozó Alosztály-parancsnokságának iratai.
XVII.1.	A Bihar Megyei Nemzeti Bizottság iratai.
XVII.15.	A Berettyóújfalui Nemzeti Bizottság iratai.
XXIII.6.c.	A Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB. Igazgatási Osztályának iratai. Házállamosítási iratok.
XXIII.576.d.	A Berettyóújfalu Községi Tanács iratai. Minősített iratok.
XXIV.101.	Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága Hajdú vármegyei és Debreceni Megbízottjának iratai.
XXXIII.10.a.	A Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban őrzött állami anyakönyvi másodpéldányok gyűjteménye, Berettyóújfalu. Születési anyakönyvek.
XXXIII.10.c.	A Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban őrzött állami anyakönyvi másodpéldányok gyűjteménye, Berettyóújfalu. Halotti anyakönyvek.
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
XIX.C.11.	Hadifogoly Átvevő Bizottság iratai.

Internetes források

- 1600/1944. M. E. Rendelet a zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában.
http://magyarzsido.hu/index.php?option=com_documents&view=detail&id=55 (Utolsó letöltés: 2012. július 15.)
1952. évi 4. törvényerejű rendelet egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről.
<http://jogportal.hu/index.php?id=7cy4brjqlx8uz0sno&state=19941117&menu=view> (Utolsó letöltés: 2020. július 14.)

Central Database of Soah Victims' names

Frankel David https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_lastName=Frankel&s_firstName=David&s_place=Berettyoujfalus_date-OfBirth=&cluster=true (Utolsó letöltés: 2020. július 16.)

Rosenberg Erno https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_lastName=Rosenberg&s_firstName=Erno&s_place=Berettyoujfalus_date-OfBirth=&cluster=true (Utolsó letöltés: 2020. július 16.)

Museum.hu

Bihari Múzeum állandó kiállítás: A táj és az ember – Herpálytól a faluvárosig 6. – A Tardyak és Berettyóújfalú – Lisztes vendéglő. http://www.museum.hu/kiallitas/12715/A_taj_es_az_ember_-_Herpalytol_a_faluvarosig_6_-_A_Tardyak_es_Berettyoujfalus_Lisztes_vendeglo (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 20.)

Szombat 1990.

Rákosi Mátyás a zsidóságról és a cionizmusról. In: Szombat – Zsidó politikai és kulturális folyóirat, 2. (1990) 6. sz. 11. Hivatkozott változat: <https://www.szombat.org/archivum/rakosi-matyas-a-zidosagrol-es-a-cionizmusrol> (Utolsó letöltés: 2020. július 11.)

Topotéka, Berettyóújfalú, Zsinagógabelső (fotó) 1999. https://berettyoujfalu.topoteka.hu/#ipp=100&p=1&searchterm=zsina%20ga%20B3ga&t=1%202C2%202C3%202C4%202C5&sf=cbk_docname%20cbk_mainkeywords%20cbk_subkeywords&sort=publish_date&sortdir=desc&r=1595075100324 (Utolsó letöltés: 2020. július 16.)

Egyéb források

Hajdú-Bihar Megyei Kormányhivatal Földhivatali Főosztály Földhivatali Osztály 1. Berettyóújfalú. Telekkönyvi betétek 1886–1960.

Szakirodalom

Győri Szabó 1997. Győri Szabó Róbert: A kommunista párt és a zsidóság. Bp., 1997.

Halmos 2003. Halmos Sándor: „Emlékezz meg!” Hajdú-Bihar megye zsidóságának története napjainkig. Debrecen, 2003.

Husvéth–Kovács 2018. Husvéth András, Kovács Gergely: A kádári egyházpolitika Biharban. In: Új Nézőpont, 6. (2018) 2. sz. 97–115. <http://ujnezopont.com/wp-content/uploads/2018/07/08-Husv%20th-Andr%20cs-Kov%20cs-Gergeby.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. március 18.)

- Husvéth–Kovács 2019. Husvéth András, Kovács Gergely: A zsidóság kiszakadása a vidék társadalmából. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forrásai egy hajdúsági és egy bihari város példáján. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Magyar Nemzeti Levéltár Műhelytanácskozás: Jog- és tulajdonfosztás, identitástörés a vidéki Magyarországon. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, Bécsi kapu tér 2–4. 2019. október 11.
- Konrád 2012. Konrád György: Elutazás és hazatérés. Bp., 2012.
- Nesher 2001. Nesher Dávid: Berettyóújfalu és környéke zsidóságának emlékkönyve. Haifa (Izrael), 2001.
- Pelle 2020. Pelle János: Rákosi, a zsidógyűlölő. <https://neokobn.hu/2020/07/06/rakosi-a-zsidogyulolo/> (Utolsó letöltés: 2020. július 12.)
- Petri 2016. Petri László: A zsidóság helyzete a Rákosi-korszak első felében. In: Magyar Szemle, 25. (2016) 7–8. sz. 59–70. Hivatkozott változat: http://www.magarszemle.hu/cikkek/20160821_a_zsidóság_helyzete_a_rakosi-korszak_első_feleben (Utolsó letöltés: 2020. július 10.)
- Révész 1996. Révész Sándor: A zsidó, mint olyan és nem olyan – Szabó Róbert: A kommunista párt és a zsidóság. In: Beszélő, 1. (1996) 6. sz. 126–131. Hivatkozott változat: Beszélő Online, <http://beszelo.c3.hu/cikkekek/a-zsido-mint-olyan-es-nem-olyan>
- Stark 1995. Stark Tamás: Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után 1939–1955. Bp., 1995.
- Völgyesi 2001. Völgyesi Zoltán: Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson. Bp., 2001.